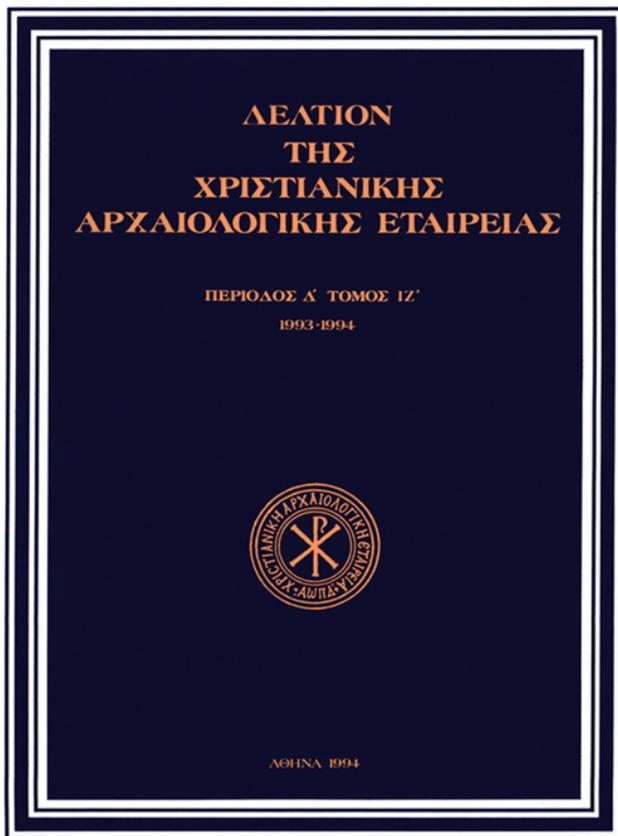

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 17 (1994)

Δελτίον ΧΑΕ 17 (1993-1994), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη (1934-1991)

Παρατηρήσεις στον ναό του Σωτήρος κοντά στο
Γαλαξείδι

Παναγιώτης Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.1105](https://doi.org/10.12681/dchae.1105)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π. Λ. (1994). Παρατηρήσεις στον ναό του Σωτήρος κοντά στο Γαλαξείδι. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 17, 199–210. <https://doi.org/10.12681/dchae.1105>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Παρατηρήσεις στον ναό του Σωτήρος κοντά στο
Γαλαξείδι

Παναγιώτης ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Δελτίον ΧΑΕ 17 (1993-1994), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη της
Ντούλας Μουρίκη (1934-1991) • Σελ. 199-210

ΑΘΗΝΑ 1994

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΝΑΟ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΚΟΝΤΑ ΣΤΟ ΓΑΛΑΞΕΙΔΙ

Ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, πού σώζεται στην πλαγιά του βουνού του Ἁγίου Βλασίου, σέ απόσταση 50' περίπου πάνω από τό Γαλαξειδί, εἶναι ἀπό τά μνημεῖα ἐκεῖνα, πού ἀναφέρονται ἀρκετά συχνά στήν βιβλιογραφία, χωρίς νά ἔχουν μελετηθεῖ συστηματικά. Σύμφωνα μέ μεταγενέστερη πηγή — τό Χρονικό του Γαλαξειδίου, πού ἔγραψε τό 1703 ὁ μοναχός Εὐθύμιος Πενταγιώτης, βασιζόμενος σέ ἀρχαιότερα ἔγγραφα —, τόν ναό ἔκτισε ὁ φιλοκοδόμος δεσπότης τῆς Ἡπείρου Μιχαήλ ὁ Β΄¹. Ὡπως καί στήν περίπτωση τῶν μονῶν τῆς Παναγίας στήν Ἄρτα καί τῆς Παντανάσσης κοντά στήν Φιλιπιάδα, ὁ ναός του Γαλαξειδίου κτίσθηκε σέ ἔνδειξη μετανοίας γιά τήν πρόσκαιρη ἀποπομπή ἀπό τόν Μιχαήλ τῆς συζύγου του Θεοδώρας Πετραλίφα, τῆς κατοπινῆς ἁγίας Θεοδώρας². συνεπῶς θά πρέπει νά χρονολογηθεῖ στά μέσα του 13ου αἰώνα³.

Ο ναός ἐρειπώθηκε σχεδόν τό 1862 ἀπό σεισμό, ἐνῶ τά κελλιά τῆς μονῆς, τῆς ὁποίας ἡ ἐκκλησία ἦταν τό καθολικό, εἶχαν καταρρεῦσει παλιότερα⁴. Στίς 3 Ἰουλίου 1902 τόν ἐπισκέφθηκε ὁ Γεώργιος Λαμπάκης, τόν φωτογράφησε, ἄστεγο, μέ μεγάλες ζημιές στήν ἀνωδομή, καί δημοσίευσε συνοπτική περιγραφή του⁵. Τήν ἴδια περίπου ἐποχή θά τόν ἐπισκέφθηκε ὁ Jules Laurent, τού ὁποίου τρεῖς φωτογραφίες ἀπόκείνται στήν συλλογή τῶν Hautes Études⁶. Λίγο ἀργότερα, τό 1906 ἢ 1908, ἐπισκευάσθηκε ἀπό ὁμάδα ἐντοπίων⁷.

Ο ναός τῆς Μεταμορφώσεως ἀνήκει στήν κατηγορία τῶν μονοκώρων σταυρεπιστέγων, ὅπου ὁ κῶρος δέν διαρθρώνεται μέ ἀψιδώματα, δηλαδή σ' αὐτήν πού ὁ Ὀρλάνδος ὀνόμασε Α1⁸. Ἀνατολικά προεξέχει μιά ἡμικυκλική ἀψίδα, ἐνῶ δυτικά προσετέθη πολύ νωρίς ἕνας ἰσοπλατῆς νάρθηκας μέ δικλινῆ στέγη (Εἰκ. 1). Στόν δυτικό τοῖχο του ἀνοίγεται ἕνα σκάμμα, πλάτους 0,58 μ. καί μήκους 2,50 μ., πού ἴσως χρησίμευε ὡς ὀστεοφυλάκιο. Θύρες ἀνοίγονται στήν βόρεια καί τήν νότια πλευρά του κυρίως ναοῦ, κάτω ἀπό τήν ἐγκάρσια καμάρα, καθώς καί στήν νότια πλευρά του νάρθηκα· δίλοβα παράθυρα στήν ἀψίδα, στά ἀετώματα τῆς ἐγκάρσιας καμάρας, ἑκατέρωθεν τῆς νότιας θύρας του κυρίως ναοῦ, στήν βόρεια πλευρά καί στό δυτικό ἀέτωμα του νάρθηκα, μονόλοβα ἑκατέρωθεν τῆς βόρειας θύρας καί μικρό κυκλικό παράθυρο στό ἀνατολικό ἀέτωμα.

Συγκρίνοντας τίς φωτογραφίες τῶν ἀρχῶν του αἰώνα (Εἰκ. 2-4) καί τήν τωρινή κατάσταση του μνημείου, καί παρατηρώντας τήν σύσταση του κονιάματος, κατα-

λήγομε στά ἀκόλουθα συμπεράσματα γιά τίς ἐπεμβάσεις πού ἔγιναν τό 1906 ἢ τό 1908: Ἡ τοιχοποιία τῆς ἀψίδας ἀνακατασκευάσθηκε στό μέν βόρειο τμήμα τῆς ἀπό τό ὕψος τῆς γενέσεως τῶν τόξων του παραθύρου καί ἄνω, στό δέ νότιο ἀπό τό ὕψος τῆς ποδιάς του (Εἰκ. 5). Τά τόξα του παραθύρου εἶναι ξαναφτιαγμένα. Ἀριστερά καί δεξιά ἀπό τό παράθυρο ἐντειχίσθησαν δύο θωράκια, ἀπό τά ὁποῖα τό ἕνα ἔφραζε τόν βόρειο λοβό του παραθύρου τῆς ἀψίδας, ἐνῶ τό ἄλλο ἦταν ἀκουμπισμένο πάνω στήν ἁγία τράπεζα (Εἰκ. 2 καί 15). Στόν ἀνατολικό τοῖχο ἡ ἀρχική τοιχοποιία σώζεται σέ ὅλο τό ὕψος τῆς μόνο στήν βορειοανατολική γωνία· νοτίως τῆς ἀψίδας διατηρεῖται μέχρι τό ὕψος τῆς γενέσεως τῶν τόξων του παραθύρου.

1. Κ. Ν. Σάθα, Χρονικόν ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου ἢ Ἱστορία Ἀμφίσσης, Ναυπάκτου, Γαλαξειδίου, Λοιδορικού καί τῶν περιχώρων, ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων μετά προλεγόμενων καί ἄλλων ἱστορικῶν σημειώσεων, Ἀθήνησιν 1865, σ. 200. Ἀναδημοσίευση στό ΔΧΑΕ Γ' (1903), σ. 67-68.

2. Ἰωβ μοναχοῦ, Ἀκολουθία εἰς τήν ὄσιαν... Θεοδώραν, ΡΓ, 127, 905-907. Γιά τό κείμενο αὐτό βλ. Α. Βρανούση, Χρονικά τῆς μεσαιωνικῆς καί τουρκοκρατουμένης Ἡπείρου, Ἰωάννινα 1962, σ. 49-54. Πρβλ. D. Nicol, The Despotate of Epiros, Oxford 1957, σ. 129-131.

3. Ἐχει παρατηρηθεῖ ὅτι, ἂν ἡ χρονολογία ἀνεγέρσεως Μ.Χ. 1147, πού ἀναφέρει ὁ Εὐθύμιος Πενταγιώτης, εἶναι λαθασμένη μεταγραφή του, *σχνε* ἄντι του ὄρθου, *σχνε* (= 6755), ὁ ναός θά οἰκοδομήθηκε τό 1246/47· βλ. H. M. F. M. Küpper, Der Bautypus der griechischen Dachtransseptkirche (πολυγραφημένη διδακτορική διατριβή), III, σ. 245.

4. Κ. Ν. Σάθα, Χρονικόν, σ. ε'.

5. ΔΧΑΕ Γ' (1903), σ. 65-70. Κατάλογος τῶν φωτογραφιῶν δημοσιεύθηκε στό ΔΧΑΕ Θ' (1910), σ. 12, ἀριθ. 2424-2428.

6. G. Millet, Catalogue des négatifs de la collection chrétienne et byzantine, Paris 1955, σ. 98 (ἀριθ. C2389-2391).

7. Τήν χρονολογία 1906 δίνει ὁ Ἄν. Σκιαδάς, Τό Γαλαξειδί. Μιά πανάρχαια ναυτική πολιτεία, Ἀθήναι 1986, σ. 79, πού στίς σ. 79-80 ἀναφέρεται στίς νεώτερες τύχες του μνημείου, ἐνῶ κατά τήν ΜΕΕ, 8, σ. 42 (λ. Γαλαξειδίον), «ἀνκοδομήθη τῷ 1908». Δέν μπόρεσα νά βρῶ τό βιβλίο του Ἄν. Σκιαδά, Τό μοναστήρι του Σωτήρος Χριστοῦ Γαλαξειδίου, Ἀθήνα 1974. Δυστυχῶς σεισμός πού ἔγινε στίς ἀρχές του 1993 ἀνοίξε πάλι τίς παλιές ρωγμές καί δημιούργησε νέες, πού θέτουν σέ κίνδυνο τό μνημεῖο.

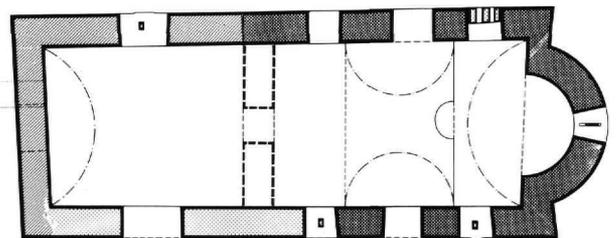
8. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοί τῆς Ἑλλάδος, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 42. Σύμφωνα μέ τήν κατάταξη του Μ. Δωρῆ ἀνήκει στήν κατηγορία ΣΤ Ι.Ι.Ι. (Πρόταση γιά τήν τυπολογία τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν, Ἀθήνα 1991, σ. 7). Ἡ Εἰκ. 1 δείχνει τήν τομή τῆς πολυ χαμηλῆς κατά μήκος καμάρας, πού κατασκευάσθηκε κατά τήν ἐπισκευή τῶν ἀρχῶν του αἰώνα. Ἡ ἀρχική καμάρα θά ἔδραζόταν χαμηλότερα, ὥστε νά προκύπτει κανονικός ἡμικύλινδρος.

Στήν νότια πλευρά του κυρίως ναού, και από τό ανατολικό άκρο της μέχρι τήν θύρα, ή αρχική τοιχοποιία σώζεται μέχρι και τήν διπλή σειρά πλίνθων πάνω από τό παράθυρο (Εικ. 7). Ἀνάμεσα στήν θύρα και τό δυτικότερο παράθυρο διατηρείται μέχρι τό άνώφλιο τής θύρας, ένώ τό παράθυρο είναι ανακατασκευασμένο και ό αρχικός τοίχος σώζεται περίπου μέχρι τήν ποδιά του (Εικ. 6). Δυτικότερα δέν είναι σαφές ποϋ διατηρείται ή αρχική τοιχοποιία· πάντως δέν σώζεται ό άρμός μεταξύ κυρίως ναού και νάρθηκα.

Στό ανατολικό και τό δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου του κυρίως ναού ή αρχική τοιχοποιία διατηρείται μέχρι τό ύψος τής διακοσμητικής ταινίας και των τόξων των παραθύρων, ένώ στό κεντρικό σώζεται μέχρι και τό άέτωμα (Εικ. 4 και 8). Οί έπεμβάσεις περιορίζονται έδώ στό φράξιμο των σκαλοτρυπών, τήν κάλυψη των άκρων του ξύλινου άνωφλίου μέ βήσσαλα και τήν ανακατασκευή του όδοντωτού γείσου. Τά έκατέρωθεν τής βόρειας θύρας μεγάλα μονόλοβα παράθυρα είναι κατά μεγάλο μέρος τειχισμένα, ή έπέμβαση όμως αυτή πρέπει να έγινε πολύ ωρίς, αν κρίνομε από τήν όμοιότητα τής τοιχοποιίας στό τειχισμένο τμήμα και στόν βόρειο τοίχο. Ὁ τοίχος μεταξύ νάρθηκα και κυρίως ναού κατεδαφίσθηκε, αν και σωζόταν σέ όλόκληρο τό ύψος του.

Ὁ βόρειος τοίχος του νάρθηκα διατηρείται μέχρι τό ύψος τής στρώσεως πλίνθων που έφάπτεται των τόξων

του παραθύρου· στό ανατολικό άκρο του σώζονται τρεις ακόμη λίθοι πάνω από τήν στρώση αυτή (Εικ. 5). Στό δίλοβο παράθυρο, όπου έλειπαν ό πεσσίσκος και τό κιονόκρανό του (Εικ. 4), τοποθετήθηκαν πεσσίσκος και έπίθημα από πωρόλιθο, πώρινος ρόμβος στήν ένωση των δύο τόξων και πλίνθινος σταυρός πάνω από τήν όδοντωτή ταινία που τά περιβάλλει. Στό δυτικό τμήμα του νάρθηκα ανακατασκευάσθηκε τό άνω τμήμα των γωνιών. Ὁ νότιος τοίχος του νάρθηκα είχε καταρρεύσει και ξανακτίσθηκε. Ἡ ανατολική και ή νότια πλευρά του μνημείου επιχρίσθηκαν μετά τήν έπισκευή τους· τό κονίαμα αφαιρέθηκε μόλις τό 1991. Γύρω στό μνημείο ύπήρχε στίς αρχές του αιώνα επί-

Εικ. 1. Ναός Σωτήρος Γαλαξειδίου. Κάτοψη (σχέδιο Ζάχι-άλ-Σααγιάχ).

Εικ. 2. Ναός Σωτήρος Γαλαξειδίου. Ἀποψη από ΒΑ. (φωτ. ΧΑΕ 2426).

χωση μισού περίπου μέτρου. Τό κατά μήκος της βόρειας πλευράς του μνημείου πεζούλι είναι νεώτερο. Τό μνημείο είναι κτισμένο με άργους λίθους, ανάμεσα στους οποίους παρεμβάλλονται άφθονα κομμάτια τούβλων πάχους 2-3 εκ. και κεραμιδιών πάχους 1,5-3,5 εκ., άμελοϋς κατασκευής και τοποθετημένα συνήθως οριζοντίως στους άρμους. Στόν κυρίως ναό τό κονίαμα περιέχει πολλά βαθυκάστανα, άσπρα και σταχτιά χαλικάκια. Στόν νάρθηκα ή τοιχοποιία είναι κάπως διαφορετική, με μεγαλύτερες και πίο εμφανείς πέτρες και διαφορετικό κονίαμα: περιέχει υπόλευκα και φαιοπράσινα χαλικάκια, ένω σπανίζουν τά βαθυκάστανα πού κυριαρχούν στόν κυρίως ναό. Έπιμελέστερη είναι ή κατασκευή τών άετωμάτων της έγκάρσιας κεραίας και του άνωτέρου τμήματος της άψίδας. Οί λίθοι είναι έδω πελεκημένοι: στην έγκάρσια κεραία δέν σχηματίζουν κανονικές σειρές. Στους οριζοντίους άρμούς παρεμβάλλονται πλίνθοι. Κάτω άπό τό γείσο της άψίδας υπήρχαν τρεις ισουΰφεις δόμοι, ανάμεσα στους οποίους μεσολαβούσαν μονές σειρές πλίνθων. Στους καθέτους άρμούς του κατωτέρου δόμου ήταν πακτωμένα κάθετα τούβλα ή πλίνθοι πού σχημάτιζαν Η και Ι. Οί θύρες έχουν ξύλινα άνώφλια. Πάνω άπό τό υπέρθυρο της δυτικής εισόδου του κυρίως ναού υπήρχε πλίνθινο άνακουφιστικό τόξο (Εικ. 3). Τά παράθυρα του κυρίως ναού άπολήγουν σέ άπλά πλίνθινα τόξα, του νάρθηκα σέ διπλά. Τά δίλοβα παράθυρα έχουν τούς

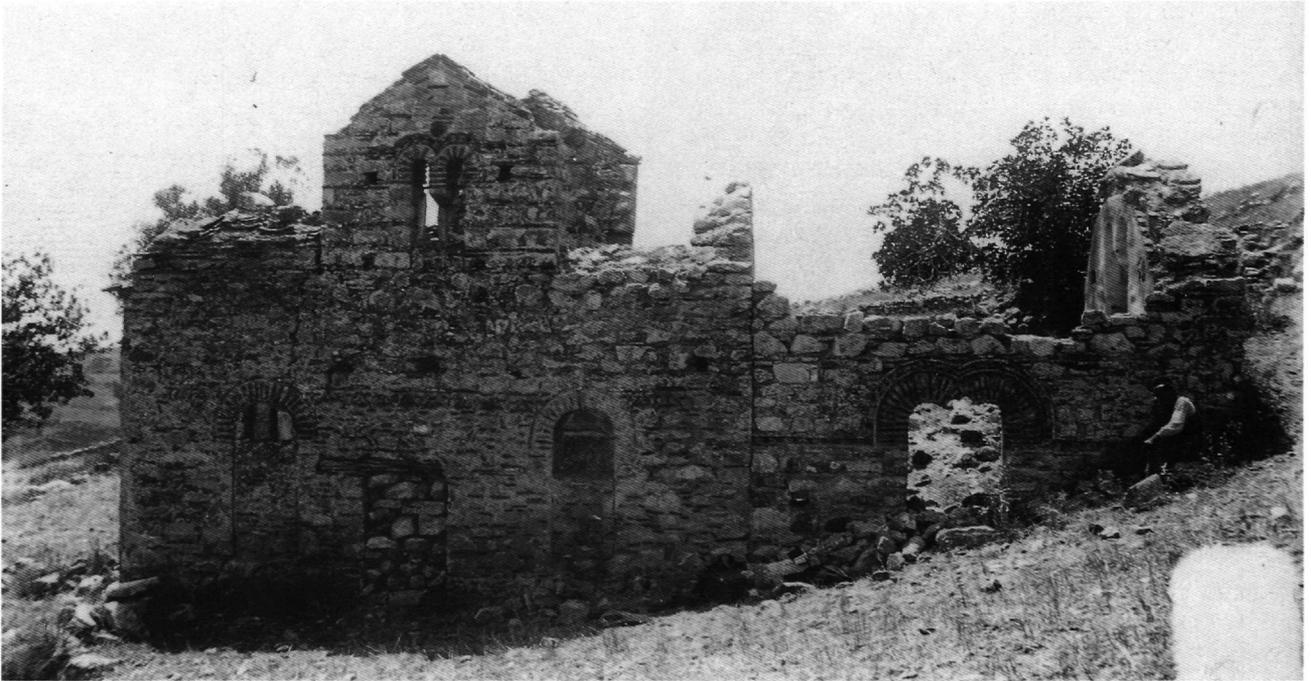
λοβούς έλευθέρους. Στά άετώματα όδοντωτή ταινία περιβάλλει τά πλίνθινα τόξα και συνεχίζεται για λίγο οριζοντίως. Στό βόρειο άέτωμα οί οριζόντιες προεκτάσεις της όδοντωτής ταινίας ορίζονται άπό πλίνθους, τών όποίων ή μακρά πλευρά παρουσιάζει κυματοειδή διαμόρφωση⁹ (Εικ. 8). Στά άλλα παράθυρα μονή σειρά καμπύλων πλίνθων πλαισιώνει τά τόξα.

Έκτός άπό τίς όδοντωτές ταινίες πού άνέφερα, τίς έξωτερικές επιφάνειες διακομοϋσαν τούβλα πού σχημάτιζαν στόν βόρειο τοίχο του κυρίως ναού και την βόρεια τουλάχιστον πλευρά της άψίδας τεθλασμένη γραμμή, καθώς και σκυφία έντοιχισμένα πάνω άπό τίς όδοντωτές ταινίες τών άετωμάτων — δύο στό νότιο και

9. Τρία άνάλογα παραδείγματα παραθέτω στην μελέτη μου Παρατηρήσεις επί της Παναγίας του Μπρωώνη, ΑΔ 28 (1975), Μελέται, σ. 164: βρίσκονται όλα στην Δυτική Έλλάδα και είναι σχετικώς όμοια. "Ας προστεθεί σέ αυτά ό πυλώνας της 'Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα. Βλ. Κ. Τσουρής, 'Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος τών ύστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Έλλάδος, Καβάλα 1988, εικ. 59 (έφ' έξής: 'Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος). Για τίς πλίνθους με κυματοειδή διαμόρφωση γενικώτερα βλ. 'Α. Κ. 'Ορλάνδου, 'Άγνωστος βυζαντινός ναός παρά τό Δραγάνο της 'Αχαΐας, ΑΒΜΕ ΙΑ' (1969), σ. 66· Κ. Τσουρής, 'Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος, σ. 120-121. Τούβλο με τραπεζιοειδείς έγκοπές είναι πακτωμένο στην τοιχοποιία πάνω άπό τό άριστερό τόξο του βορείου παραθύρου του νάρθηκα: διακρίνεται ήδη στην φωτογραφία του 1902 (Εικ. 4). Πρβλ. Κ. Τσουρής, 'Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος, σ. 125.

Εικ. 3. Ναός Σωτήρος Γαλαξειδίου. Άποψη άπό ΝΔ. (φωτ. ΧΑΕ 2424).

Είκ. 4. Ναός Σωτήρος Γαλαξειδίου. "Αποψη από Β. (φωτ. ΧΑΕ 2425).

Είκ. 5. Ναός Σωτήρος Γαλαξειδίου. "Αποψη από ΒΒΑ.

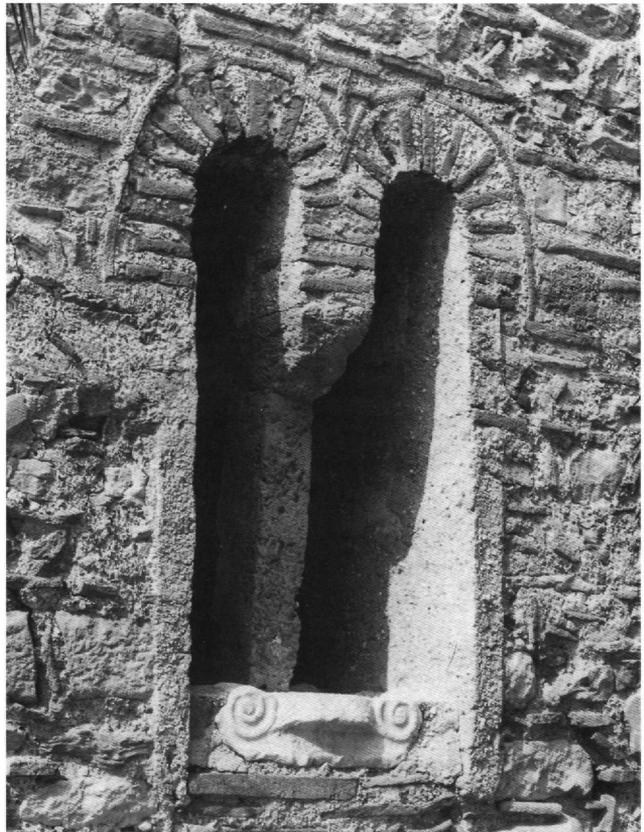

από ένα στο βόρειο και στο δυτικό. Τά δύο τελευταία έχουν αντικατασταθεί με πλίνθινους σταυρούς. Στα τριγωνικά διάχωρα που σχηματίζουν οι τεθλασμένες γραμμές είναι πακτωμένοι άτεχνοι πλίνθινοι σταυροί¹⁰ και ένα στρογγυλό δσπρακο από τον πυθμένα άγγείου (Είκ. 9). Άνάλογοι σταυροί έσχηματίζοντο πάνω από τά σημεία ένώσεως των τόξων των διλόβων παραθύρων στην άψίδα και στην νότια πλευρά του κυρίως ναού. Στο βόρειο άέτωμα, πάνω από τό δυτικό τόξο του παραθύρου, είναι έντειχισμένη γωνία μαρμάρινης θύρας μακεδονικού τάφου με δύο σειρές άναγλύφων έφηλίδων. Στίς φωτογραφίες του μνημείου πριν από την έπισκευή του διακρίνονται πλίνθινα όδοντωτά γείσα στην άψίδα και τά άετώματα του κυρίως ναού και του νάρθηκα και μερικοί παλιοί στρωτήρες στίς στέγες τής άψίδας και τής έγκάρσιας καμάρας. Μαρμάρινος άμφικιονίσκος χωρίζει τούς λοβούς του παραθύρου τής άψίδας. Στα άλλα δίλοβα παράθυρα άτεχνοι πάρινοι πεσσίσκοι χωρίζουν τούς λοβούς. Στο έπίθημα του πεσσίσκου του δυτικού άετώματος έχει λαξευθεί άνάγλυφος σταυρός (Είκ. 10). Οί ποδιές των παραθύρων δέν έξέχουν, εκτός από τό βόρειο παράθυρο του νάρθηκα, όπου στο μέσον τής ποδιάς ύπάρχει λοξότμητος κοσμήτης. Στην ποδιά του άνατολικού παραθύρου τής νότιας πλευράς είναι τοποθετημένο άνάποδα μαρμάρινο ίωνικό κιονόκρανο¹¹ (Είκ. 7). Στίς άρχές του αιώνα ό έφορος Ν. Παππαδάκις είχε έπισημάνει άνατολικά από τον ναό «τεμάχιον βυζαντινής μαρμάρινης έπιγραφής επί τεμαχίου πιθανώς υπερθύρου», με την έπιγραφή «ΚΥΙΥ ΕΤΕΙΩ (= Κυρίου Ίησού έτελειώθη)»¹². Ή τύχη τής έπιγραφής μου είναι άγνωστη.

Ή Μεταμόρφωση του Γαλαξειδίου είναι λοιπόν πενιχρό μάλλον μνημείο, που δέν θά ύποπτευόταν κανείς ότι κτίσθηκε από ήγεμόνα, και μάλιστα υπό την έπιβλεψη «περίφημου τζινιέρη», που ήταν πολυταξιδεμένος και είχε δουλέψει προηγουμένως σέ φραγκοκρατούμενες περιοχές¹³. Ή τοιχοδομία του και τά μορφολογικά του στοιχεία — όπως τά δίλοβα παράθυρα με έλευθέρους τούς λοβούς — άρχαΐζουν και δέν προδί-

Είκ. 6. Ναός Σωτήρος Γαλαξειδίου. Ή νότια πλευρά από ΝΔ.

Είκ. 7. Ναός Σωτήρος Γαλαξειδίου. Άνατολικό παράθυρο τής νότιας πλευράς.

10. Κακώς χαρακτηρίζεται ως κουφικά γράμματα ή τεθλασμένη γραμμή με τούς σταυρούς από τούς Π. Λαζαρίδη, ΑΔ 16 (1960), Χρονικά, σ. 167, και Άν. Σκιαδά, Τό Γαλαξειδί, σ. 80.

11. L. Lerat - F. Chamoux, Voyage en Locride Occidentale, BCH LXXI-LXXII (1947-1948), σ. 59, εικ. 7.

12. ΑΔ 6 (1920-21), σ. 200.

13. Κ. Ν. Σάθα, Χρονικών, σ. 200.

δουν καμία φραγκική επίδραση¹⁴. Προφανώς χρησιμοποιήθηκαν ντόπιοι κτίστες, και ὄχι συνεργεῖο ἀπὸ τὴν περιοχή τῆς Ἄρτας. Ἀνάλογη τοιχοποιία ἀπαντᾷ στους κοντινοὺς Ταξιάρχες τῆς Δεσφίνας, με τοιχογραφίες τοῦ 1332¹⁵. Ἡ πλίνθινη τεθλασμένη γραμμὴ, χωρὶς τοὺς σταυροὺς πού τὴν πλουτίζουν στὸν ναὸ τοῦ Γαλαξειδίου, συναντᾶται συχνά σὲ διάφορες περιφέρειες καὶ χρονικὲς περιόδους¹⁶. Στὴν ἴδια μὲ τὸ μνημεῖο μας περιοχή ἀπαντᾷ λ.χ. τὸν 13ο αἰῶνα στὸν νάρθηκα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη κοντὰ στὸ Εὐπάλιον¹⁷.

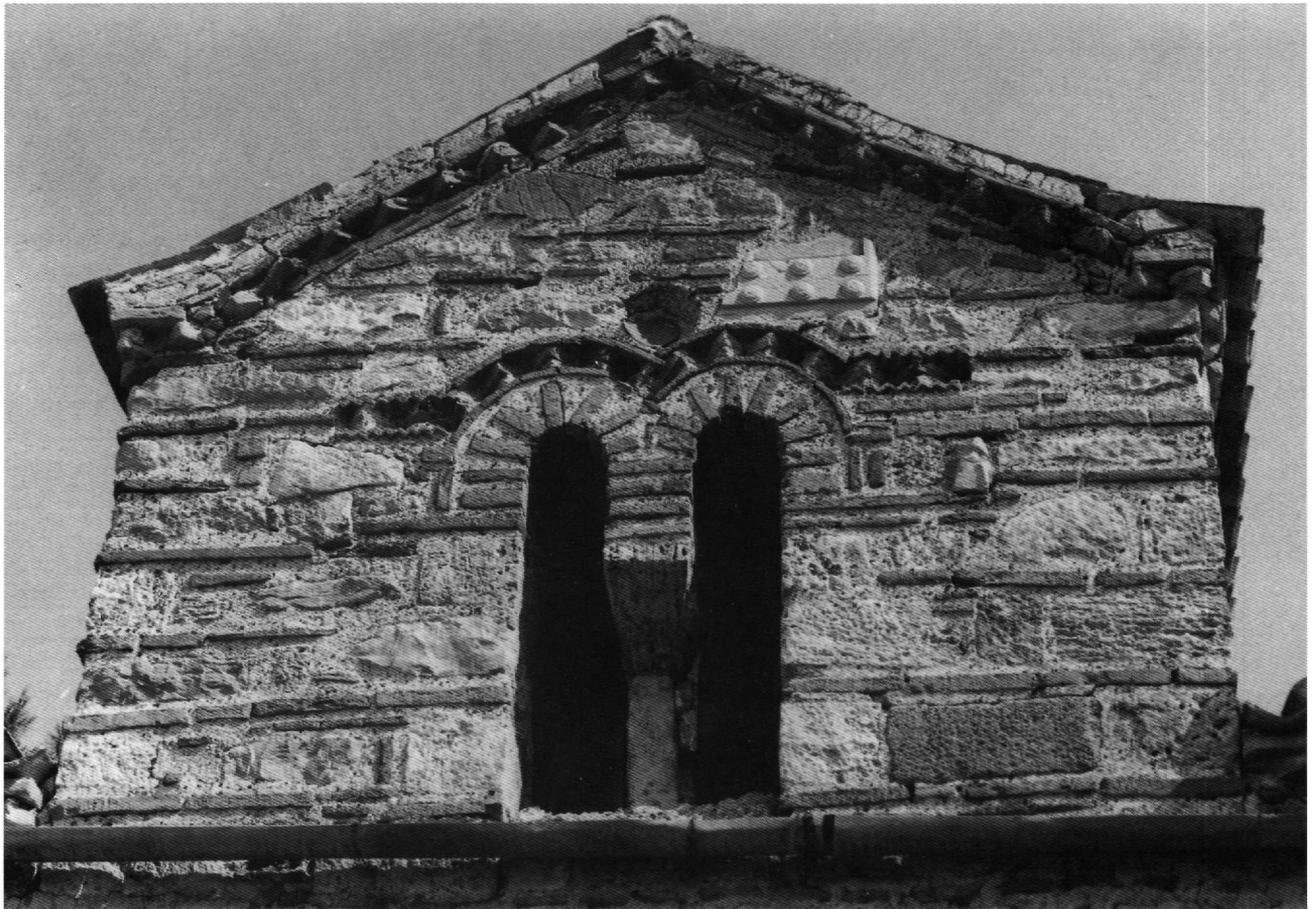
Τὸ μνημεῖο μνημονεύεται στὴν βιβλιογραφία κυρίως λόγω τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ του τύπου¹⁸. διασώζει ὅμως καὶ μερικὲς τοιχογραφίες, στίς ὁποῖες ἀναφέρθηκε συντόμως ὁ Παῦλος Λαζαρίδης, πού τὶς χαρακτηρίζει «ἔργα καλῆς ἐργασίας τοῦ 17ου-18ου αἰῶνος». Ἡ χρονολόγησή αὐτὴ ἐπαναλαμβάνεται στὴν *Tabula Imperii Byzantini* καὶ σὲ εὐρετήριο τῶν μνημείων τῆς Φωκίδος¹⁹.

Κατὰ μίαν ἐπίσκεψή μου στὸν ναὸ, στίς 20 Ἀπριλίου 1970, εἶχα δεῖ καὶ φωτογραφίσει τὶς τοιχογραφίες αὐτές, τὶς ὁποῖες θὰ χρονολογοῦσα ἀρκετὰ παλιότερα,

στὴν περίοδο τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου²⁰. Ἐλάχιστα, πολὺ ἐφθαρμένα λείψανα τοῦ γραπτοῦ διακόσμου σώζονται σήμερα στὸν βόρειο τοῖχο. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ δυτικὸ παράθυρο τοῦ κυρίως ναοῦ εἰκονίζεται ἓνας μοναχὸς μὲ ἀνάλαβο καὶ κουκούλιο, πού μὲ τὸ δεξιὸ χέρι κρατεῖ σταυρὸ μπροστὰ στὸ στήθος καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ ἀνεπτυγμένο εἰλητάριο μὲ ἐξίτηλη ἐπιγραφή. Δεξιὰ ἀπὸ τὸ παράθυρο αὐτὸ σώζονται ἓνας ἱεράρχης, πού κρατεῖ κλειστὸ βιβλίο, καὶ τμῆμα ἐνὸς ἄλλου, ἀναφαλάντια ἁγίου. Σχετικῶς καλύτερα διατηροῦνται στὸς σταθμοὺς τοῦ ἴδιου παραθύρου δύο ἀδιά-

14. Γιά τὴν τοιχοποιία πρβλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἠπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 142-143 (ἐφ' ἐξῆς: Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονική)· γιά τὰ δίλοβα παράθυρα μὲ ἐλευθέρους τοὺς λοβούς βλ. H. Megaw, *The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches*, BSA XXXII (1931-1932), σ. 120-121.

15. Μ. Σωτηρίου, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν Δεσφίνης, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. Γ' (1962-1963), σ. 175, πίν. 46.1.

Εἰκ. 8. Ναὸς Σωτῆρος Γαλαξειδίου. Τὸ βόρειο ἀέτωμα.

Εικ. 9. Ναός Σωτήρος Γαλαξειδίου. Πλίνθινη διακοσμητική ταινία στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ.

16. Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 170-171.

17. Β. Κατσαροῦ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὸ Εὐπάλιο Δωρίδος, Actes du XVe Congrès International d'études byzantines, ΠΑ, Athènes 1981, σ. 237-240, εἰκ. 1.

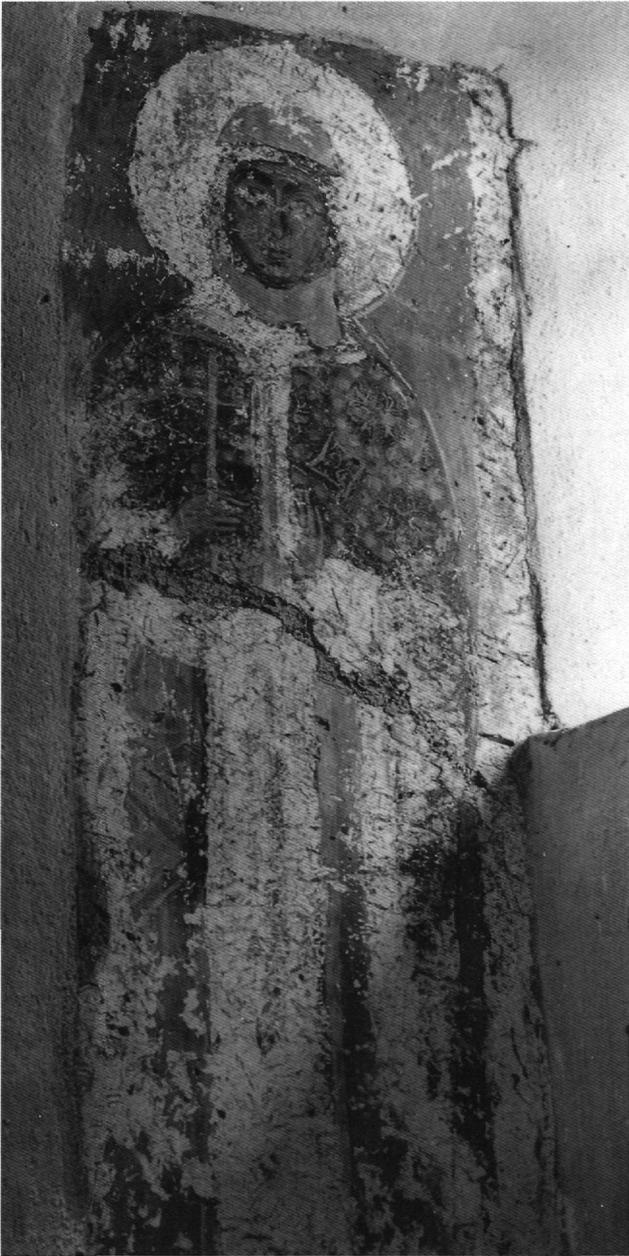
18. Βλ. λ.χ. G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σποράδην· Α. Κ. Ὁρλάνδου, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος, ἔ.ἀ. (ὑποσημ. 8)· Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, ἐν Ἀθήναις 1942, σ. 435· D. Nicol, ἔ.ἀ., σ. 200· Π. Λαζαρίδης, ἔ.ἀ.· J. Koder - F. Hild, Hellas und Thessalia (TIB 1), Wien 1976, σ. 260· H. M. F. M. Küpper, Bautypus und

Genesis der griechischen Dachtranseptkirche, Ἀθήναι 1990, σ. 37-39· Μ. Δωρῆς, ἔ.ἀ.

19. Π. Λαζαρίδης, ἔ.ἀ. J. Koder - F. Hild, ἔ.ἀ. Ἀργ. Πετρονώτη, Ἀρχιτεκτονικὰ καὶ οἰκιστικὰ μνημεῖα καὶ ἱστορικὲς θέσεις τοῦ Νομοῦ Φωκίδος, ΕΕΣτΜ Δ' (1973), σ. 105 σημ. 3. Ὁ Ἄν. Σκιαδάς (Τὸ Γαλαξείδι, σ. 80), ἀναφέρει «ἀγιογραφίες τοῦ 15ου αἰώνα». 20. Τὴν ἴδια διαπίστωση εἶχαν κάνει ὁ ἄλλοτε ἀρμόδιος Ἐφορος Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων ἀκαδημαϊκὸς Μανόλης Χατζηδάκης (κατὰ προφορικὴ ἀνακοίνωσή του) καὶ ὁ Καθ. H. Hallensleben (H. M. F. M. Küpper, ἔ.ἀ. (ὑποσημ. 3), σ. 246).

Εικ. 10. Ναός Σωτήρος Γαλαξειδίου. Τὸ παράθυρο τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος.

Είκ. 11. Ναός Σωτήρος Γαλαξειδίου. Ἀδιάγνωστη ἁγία στὸν δυτικὸ σταθμὸ τοῦ δυτικοῦ παραθύρου τοῦ κυρίως ναοῦ.

γνωστες ἁγίες μέ καστανέρυθρα καὶ ἀνοικτοπράσινα πλουμιστὰ ροῦχα, ζωγραφισμένες σέ μικρότερη κλίμακα (Είκ. 11-12). Καὶ οἱ δύο εἶναι νέες καὶ εἰκονίζονται κατὰ μέτωπον, κρατώντας μέ τό δεξιὸ χέρι ἕνα σταυρὸ μπροστά στό στήθος καὶ ὑψώνοντας τό ἀριστερό μέ τήν παλάμη πρός τά ἔξω. Τό πλάσιμο στά πρόσωπά τους εἶναι μαλακό, μέ πρασινωπές σκιές. Χαρακτηριστικά εἶναι τά μεγάλα μάτια μέ τό τονισμένο ἔπάνω βλέφαρο, πού ἐξέχει στὸν ἔξω κανθό (Είκ.

Είκ. 12. Ναός Σωτήρος Γαλαξειδίου. Ἀδιάγνωστη ἁγία στὸν ἀνατολικὸ σταθμὸ τοῦ δυτικοῦ παραθύρου τοῦ κυρίως ναοῦ.

13-14). Κάτω ἀπό τήν ποδιά τοῦ παραθύρου, ὅπου ἔπεσε τό νεώτερο κονίαμα, ἀποκαλύφθηκαν δύο φωτοστέφανοι.

Πρὶν ἀπό τήν ἀτυχή ἐπισκευή τῶν ἀρχῶν τοῦ αἵωνα ἐσώζοντο τοιχογραφίες στήν ἀψίδα (Είκ. 15), στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα (Είκ. 3) καὶ στήν πρόθεση. Ἡ ἀψίδα εἶναι σήμερα ἀσπρισμένη καὶ δέν ὑπάρχουν ἐνδείξεις πού νά πιστοποιοῦν ὅτι σῶζονται τοιχογραφίες κάτω ἀπό τό κονίαμα, ἐνῶ ὁ μεταξὺ κυ-

ρίως ναού και νάρθηκα τοίχος κατεδαφίσθηκε. "Όσον αφορά στην πρόθεση, ο Λαμπάκης γράφει ότι «επί της προθέσεως αντί της "Άκρας Ταπεινώσεως εύρηται Βυζαντιν. σταυρός πλουσίας διακοσμήσεως»²¹. Σήμερα δέν διακρίνονται ίχνη κόγχης προθέσεως και ο χώρος στον βόρειο τοίχο μεταξύ του παραθύρου και της βορειοανατολικής γωνίας είναι πολύ μικρός. Νά ανοιγόταν στην γωνία κόγχη, ή όποια τειχίσθηκε για στατικούς λόγους, ή νά υπήρχε άπλως κτιστή τράπεζα; Στο τεταρτοσφαίριο της άψίδας υπήρχε παράσταση της Δεήσεως, μέ τόν Χριστό Παντοκράτορα καθισμένο σέ θρόνο χωρίς έρεισίνωτο (Εικ. 15). "Ο Κύριος κρατούσε άνοικτό εύαγγέλιο και πατούσε σέ όρθογώνιο ύποπόδιο μέ διάκοσμο άπό φολίδες, πού περιέκλειαν τρίφυλλα άνθέμια· τέτοιος διάκοσμος άπαντά τόν 11ο και τόν 12ο αιώνα σέ τοιχογραφίες, σμάλτα και πολυτελή χειρόγραφα²². Τό πλαίσιο του ύποποδί-

Εικ. 13. Λεπτομέρεια της Εικ. 11.

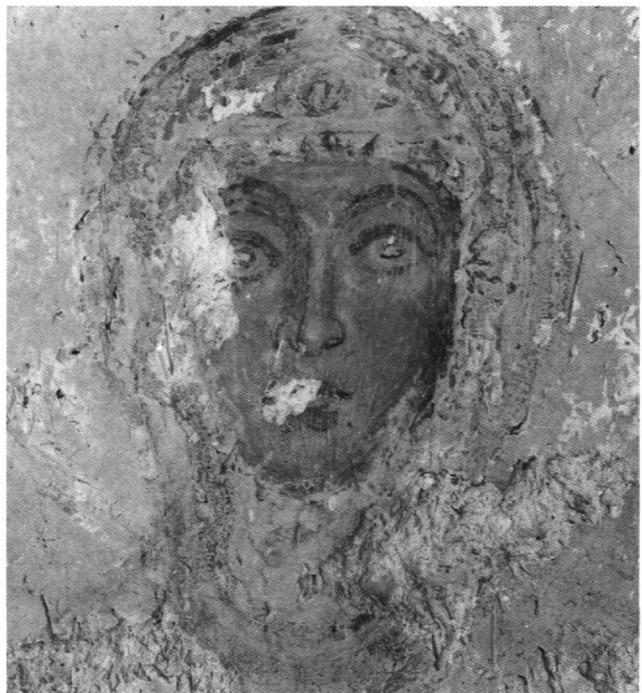
ου ήταν διάστικτο μέ μαργαριτάρια. Δεξιά του Χριστού στεκόταν ή Θεοτόκος και άριστερά του ό Πρόδρομος, ντυμένος χιτώνα και μηλωτή. Στην φωτογραφία του Λαμπάκη διακρίνεται ή επιγραφή [Ο] ΑΓΙ(ος) ΙΩ(άννης). Πλατιά ταινία με φυτικό κόσμημα διέτρεχε τό τόξο του τεταρτοσφαιρίου. Άριστερά άνθέμια έφύοντο άπό έλισσόμενο βλαστό· δεξιά υπήρχαν συνεχόμενοι κύκλοι πού μάλλον περιείχαν άνθέμια. "Η παράσταση ήταν κατεστραμμένη στο έπάνω μέρος του τό-

ξου και οι μορφές είχαν πολλές φθορές — ιδίως τό κεφάλι του 'Ιησού. Δύο διαγώνιες ρωγμές άρχιζαν άπό τά τόξα του διλόβου παραθύρου της άψίδας, ένώ μία κάθετη έχαινε στό νότιο άκρο της κόγχης.

Τό Τρίμορφο άντικαθιστά πολύ συχνά στο τεταρτοσφαίριο της άψίδας την συνήθη Θεοτόκο άπό τόν 11ο αιώνα κ.έ. σέ ναούς της Μικράς 'Ασίας, της Γεωργίας, της Κριμαίας, της Κρήτης και άλλων νησιών του Αιγαίου, και της Νοτίου 'Ιταλίας²³. "Όσον άφορά στο

21. ΔΧΑΕ Γ' (1903), σ. 68.

22. Πρβλ. τόν όρθιο άυτοκράτορα στο φ. 2ν του κώδ. Par. Coislin 79 (H. Omont, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du VIe au XIVe siècle, Paris 1929, πίν. LXIV), την Pala d'Oro, όπου οι φολίδες περιέχουν σταυρούς ή κουκκίδες (H. R. Hahnloser, Il tesoro di San Marco, Φλωρεντία 1971, πίν. XXIII-XXVI) και τόν άρχάγγελο Μιχαήλ στην Παναγία του 'Αρα-

Εικ. 14. Λεπτομέρεια της Εικ. 12.

κος (H. Maguire, Art and Eloquence in Byzantium, Princeton 1981, εικ. 59).

23. J. Lafontaine-Dosogne, L'église rupestre dite Eski Baca Kilisesi et la place de la Vierge dans les absides cappadociennes, JÖB 21 (1972), σ. 171. N. Thierry, A propos des peintures d'Ayvali köy (Cappadoce), Zograf 5 (1974), σ. 16-22. T. Velmans, L'image de la Déisis dans les églises de Géorgie et dans celles d'autres régions du monde byzantin, CahArch 29 (1980-81), σ. 57-58, 100. 'Α. Κ. 'Ορλάνδου, Δύο βυζαντινά μνημεία της Δυτικής Κρήτης, ABME Η' (1955-56), σ. 133-134. A. Me de a, Gli affreschi delle cripte eremitiche pugliesi, Ρώμη 1939, εικ. 23, 48, 137, 155.

Αίγαιο, συνήθως αναφέρονται τὰ παραδείγματα τῆς Ρόδου καὶ ἄλλων νησιῶν τῆς Δωδεκανήσου, καὶ ἄλλα στὴν Χίο, τὴν Σίκινο, τὰ Κύθηρα²⁴. Ἄξιοσημείωτος εἶναι ὁ μεγάλος ἀριθμὸς παραστάσεων τοῦ Τριμόρφου στὸ τεταρτοσφάιριο τῆς ἀψίδας ἐκκλησιῶν τῆς Νάξου²⁵.

Σπάνια ἀπαντᾷ ἡ διάταξη αὐτὴ στὶς ἠπειρωτικὲς περιοχὲς τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, καὶ ὄχι μόνο, ὅπως ἔχει γραφεῖ, σὲ κοιμητηριακοὺς ναοὺς — ὅπως οἱ κρύπτες τοῦ Ὁσίου Λουκά καὶ τοῦ Βαῤκνο²⁶ — ἀλλὰ καὶ σὲ συνήθεις ἐκκλησίες, ὅπως στὸν Ἁγιο-Γιαννάκη τῆς Ζούπενας²⁷ καὶ στὸν Ἁγιο Νικόλαο τῆς Πλάτσας²⁸, ὅπου ὁ κτίτωρ παρακαλεῖ τὸν Παντεπόπτη Κύριο νὰ τοῦ ἀποδώσει «λύσιν σφαλμάτων», κάτι ἀντιστοιχοῦν μετὰ αὐτὸ πού συμβαίνει στὸν ναὸ μας, κι ἄς μὴν ὑπάρχει σχετικὴ ἐπιγραφή, ἀφοῦ οἰκοδομήθηκε ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ τὸν Β΄ σὲ ἐνδειξη μετανοίας γιὰ τὸ ἀμάρτημα στὸ ὁποῖο εἶχε ὑποπέσει.

Ὁ ἡμικύλινδρος τῆς ἀψίδας ἐκοσμεῖτο μετὰ τέσσερις ὀλόσωμους συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, κάτω ἀπὸ γραπτὰ τόξα πού ἔβαιναν σὲ λεπτοὺς κίονες (Εἰκ. 15). Τὰ τόξα αὐτὰ ἐκοσμοῦντο μετὰ συνεχόμενα πεντάφυλλα ἀνθέμια, πολὺ συνηθισμένα σὲ μικρογραφίες χειρογράφων. Στὰ διάχωρα ἀνάμεσα στὰ τόξα καὶ τὴν ταινία πού ὀρίζει τὴν βάση τοῦ τεταρτοσφαιρίου ὑπῆρχε φυτικὸς διάκοσμος. Οἱ ἱεράρχες ἦταν πολὺ ἐφθαρμένοι καὶ ὁ δεξιότερος ἦταν σχεδὸν τελείως κατεστραμμένος, ἐνῶ τοῦ διπλανοῦ, πού μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μετὰ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο, δὲν ἐσώζοντο τὰ πόδια. Τὰ κείμενα τῶν εὐαγγελίων ἦταν τελείως ἐξίτηλα, ὅπως καὶ τοῦ εὐαγγελίου πού κρατοῦσε ὁ Χριστός. Ἡ παράσταση ἁγίων στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας κάτω ἀπὸ γραπτὴ τοξοστοιχία συναντᾶται ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς²⁹.

Τὸ μεσαῖο καὶ τὸ δεξιὸ τμῆμα τῆς ταινίας πού χωρίζει τὸ τεταρτοσφάιριο ἀπὸ τὸν ἡμικύλινδρο διέθετε ἐπιγραφή, τῆς ὁποίας ἡ ἀρχὴ εἶχε ἀποξεσθεῖ, ἐνῶ τὸ τέλος δὲν διακρίνεται στὴν φωτογραφία τοῦ Λαμπάκη, ὁ ὁποῖος εἶχε διαβάσει τίς λέξεις [ΠΑΤΡΙ]ΑΡΧΟΥΝΤΟΣ ΤΟΥ ΚΥΡ... ΕΠΙΣΚΟΠΟΥΝΤΟΣ ΕΠΙΣΚΟ[ΠΟΥ]...

Οἱ μορφές τοῦ τεταρτοσφαιρίου, πού διετηροῦντο καλύτερα, ἦταν ἐπίπεδες, μετὰ χοντρά περιγράμματα καὶ τονισμένες γραμμικὲς πτυχὲς σὲ κάθετες δέσμες.

Στὴν φωτογραφία τοῦ Λαμπάκη διακρίνεται νοτίως τῆς ἀψίδας, στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, τόξο στὸ ὕψος τῶν τόξων τῆς κόγχης καὶ ἀπὸ κάτω φωτοστέφανος. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ τοξοστοιχία συνεχιζόταν στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ἂν ὄχι καὶ στοὺς πλάγιους τοίχους τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Σὲ ἄλλη φωτογραφία τοῦ Λαμπάκη φαίνονται τοιχογραφίες στὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κατεδαφισμένου σήμερα τοῖχου μεταξὺ κυρίως ναοῦ καὶ νάρθηκα (Εἰκ. 3).

Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν θύρα εἰκονιζόταν ἡ Θεοτόκος μετὰ τὸν Χριστὸ μπροστὰ στὸ στήθος καὶ δεξιὰ ὁ Χριστὸς Παντοκράτωρ, πού ἐκτείνει τὸ χέρι σὲ νεῦμα εὐλογίας. Γραπτὰ τοξωτὰ πλαίσια περιέκλειαν καὶ τίς δύο παραστάσεις. Ψηλότερα ἦταν ζωγραφισμένες σκηνές, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐλάχιστα ἔχνη ἐσώζοντο τὸ 1902, ἰδίως πάνω ἀπὸ τὸν Χριστό.

Ἡ ἀποσπασματικὴ κατάσταση στὴν ὁποία σώθηκαν οἱ τοιχογραφίες τοῦ μνημείου πού μᾶς ἀπασχολεῖ, οἱ ἐκτεταμένες φθορὲς τους καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι μᾶς εἶναι γνωστὲς κυρίως ἀπὸ φωτογραφίες, δυσχεραίνουν μίαν σωστὴ ἀποτίμηση καὶ χρονολόγησή τους. Στὰ γαλήνια ἰδεαλιστικὰ πρόσωπα τῶν δύο γυναικῶν τῆς βόρειας πλευρᾶς ὁ ὄγκος ἀποδίδεται ἐπιτυχημένα μετὰ τὴν ἀντίθεση φωτὸς καὶ σκιᾶς. Οἱ σκιές εἶναι περιορισμένες σὲ ἔκταση, τὰ εὐγενικὰ χαρακτηριστικὰ ἔχουν ἀποδοθεῖ μετὰ λίγες σίγουρες πινελιές. Πρόκειται γιὰ ἐπαρχιακὴ ἐκδοχὴ τῆς μνημειακῆς πλαστικῆς τεχντροπίας τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου τετάρτου τοῦ 13ου αἰ. Οἱ τοιχογραφίες μας θὰ μπορούσαν νὰ συσχετισθοῦν μετὰ τίς λίγες μορφές πού σώζονται στὴν Ἁγία Σοφία τῆς Νικαίας ἢ μετὰ τοὺς ἁγίους Ἀναργύρους καὶ τὴν ἁγία Θεοδότη στὴν Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας, πού ἔχουν χρονολογηθεῖ στὸ δεῦτερο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ.³⁰ Θὰ

24. Βλ. λ.χ. Ἁ. Κ. Ὁρλάνδου, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ρόδου, ΑΒΜΕ 5' (1948), σ. 143-144, 177-178, 183-184· Ἁ. Κατσιώτη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ζαχαρία στὸ Φοινίκι τῆς Χάλκης, ΔΔ 40 (1985), Μελέται, σ. 232· Χ. Κοιλιάκου, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὰ Πραστεῖα Σιδερούνας Χίου, ΔΧΑΕ, περ. Δ' -τ. ΙΑ' (1982-1983), σ. 55-57· Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ἡ βυζαντινὴ τέχνη στὰ Ἐπτάνησα, ΚερκΧρον XV (1970), σ. 167.

25. Ἀπαντᾷ στὴν Δροσιανή, τὴν Πρωτόθρονη τοῦ Χαλκιοῦ, τὸν Ἁγιο Ἰωάννη στὸ Κεραμί (Μ. Χατζηδάκης κ.ἀ., Νάξος, Ἀθήνα 1989, σ. 27, 34, 90), τὸν Ἁγιο Γεώργιο καὶ τὴν Παναγία Λαθρήνου (Μ. Παναγιωτίδη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Λαθρήνου στὴ Νάξο, ΔΧΑΕ, περ. Δ' -τ. ΙΣΤ' (1991-1992), σ. 139-143, 148), τὸν Χριστὸ στὸ Τσικαλαριό, τὴν Παναγία Ἁγισσοῦ, τὸν Ἁγιο Ἰωάννη τὸν Θεολόγο, τὸν Ἁγιο Παχώμιο καὶ Γεώργιο, τὸν Προφήτη Ἡλία, τὸν Ἁγιο Γεώργιο καὶ τὸ παρεκκλήσιο τῆς Ἁγίας Κυριακῆς στὴν Ἀπειρανθο, τὸν Ἁγιο Στέφανο Ἀρχατοῦ, τὸν Ἁγιο Νικόλαο Κομιακῆς.

26. C. Connor, Art and Miracles in Medieval Byzantium. The Crypt at Hosios Loukas and its Frescoes, Princeton 1991, σ. 5-6, 55-56, εἰκ. 83. E. Bakalova, Bačkovskata kostnica, Σόφια 1977, εἰκ. 8.

27. Ν. Β. Δρανδάκης, Ὁ σπηλαιώδης ναὸς τοῦ Ἁγιο-Γιαννάκη στὴ Ζούπενα, ΔΧΑΕ περ. Δ' -τ. ΙΓ' (1985-1986), σ. 84, εἰκ. 10.

28. Ν.τ. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Πλάτσα τῆς Μάνης, Ἀθήναι 1975, σ. 25, 34-35, εἰκ. 1-3.

29. Πρβλ. τίς παρατηρήσεις τῆς Ντούλας Μουρίκη, Οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῶν παρεκκλησιῶν τῆς Σπηλιᾶς τῆς Πεντέλης, ΔΧΑΕ, περ. Δ' -τ. Ζ' (1973-1974), σ. 104.

30. M. Restle, Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien, Recklinghausen 1967, III, εἰκ. 551. Κατάλογος ἐκθέσεως Βυζαντινῆς τοιχογραφίας καὶ εἰκόνες, Ἀθήνα 1976, σ. 31, πίν. VI-VIII (Μ. Χατζηδάκης).

Είκ. 15. Ναός Σωτήρος Γαλαξειδίου. Ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ (φωτ. ΧΑΕ 2428).

πρέπει όμως να αποδοθούν στα μέσα ή στο τρίτο τέταρτο του 13ου αι., αφού τότε οικοδομήθηκε το μνημείο.

Από τις παραστάσεις που μας είναι γνωστές μόνο από φωτογραφίες, ή μόνη που διατηρείτο κάπως καλά, και μάλιστα μόνο στο κατώτερο τμήμα της, είναι το Τρίμορφο της άψιδας. Έδω υπερέχει το γραμμικό στοιχείο. Οί μορφές είναι έντελως επίπεδες, χωρίς φωτοσκιάσεις, και οί πτυχές σχηματίζονται με δέσμες από τονισμένες ευθείες γραμμές. Ο ζωγράφος μένει έδω προσκολλημένος στην γραμμική τεχνοτροπία που χαρακτηρίζει πλήθος έπαρχιακών μνημείων του 13ου αι. Τά θωράκια που είναι έντειχισμένα στην άψίδα κοσμούνται με ανάγλυφο σταυρό, του οποίου οί κεραίες διαπλατώνονται στα άκρα και άπολήγουν σέ σταγόνες. Στο ένα, σωζομένων διαστάσεων 82 × 42 εκ., που είναι έντειχισμένο βορείως του παραθύρου, λογχοειδή φύλλα εκφύονται από την βάση και κουκουάρια από την διασταύρωση των κεραιών. Οί επάνω γωνίες είναι σπασμένες. Στο πάρισο θωράκιο, διαστάσεων 80 × 44 εκ., ή διάταξη είναι αντίστροφη: τά κουκουάρια είναι κάτω και τά φύλλα επάνω. Τά γλυπτά αυτά φαίνονται

αρχαιότερα κατά δύο περίπου αιώνες από τον ναό μας και προέρχονται προφανώς από μνημείο του 11ου αι.³¹. Ο Λαμπάκης είχε καταλάβει ότι πρόκειται για spolia και είχε υποθέσει ότι είναι «είλημμένα έξ αρχαιοτέρας εκκλησίας, κειμένης άμέσως έξωθεν του ναού προς μεσημβρίαν»³². Τά λείψανα αυτά δέν είναι σήμερα ορατά, ούτε διακρίνονται στίς φωτογραφίες του Λαμπάκη³³.

31. Στόν 11ο αιώνα τοποθετούνται λ.χ. πλάκες σαρκοφάγου που παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες μέ τά θωράκια μας στην εικονογραφία και την τεχνοτροπία. Βλ. Θ. Παζαρά, 'Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα, Αθήνα 1988, αριθ. 19, 48, 75, πίν. 15α, 36α, 60β.

32. ΔΧΑΕ Γ' (1903), σ. 68-69.

33. Ευχαριστώ και από την θέση αυτή την ήγουμένη της μονής γερόντισσα Ίσιδώρα για την φιλοξενία της, την Έφορο Αρχαιοτήτων κ. Έλένη Μανωλέσσου για την διευκόλυνση της μελέτης του μνημείου, τον συνάδελφο κ. Γεώργιο Βελένη για την συζήτηση που είχαμε επί τόπου για τά σχετικά προβλήματα, και τό Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο για την παραχώρηση των φωτογραφιών του αρχείου Λαμπάκη.

Panayotis L. Vocotopoulos

OBSERVATIONS ON THE CHURCH OF THE TRANSFIGURATION AT GALAXIDI

The church of the Transfiguration near Galaxidi in Central Greece belongs to the single-aisle variety of the cross-vaulted type. According to the *Chronicle of Galaxidi*, written in 1703 but based on older sources, the church was built by the Despot of Epirus Michael II around the middle of the 13th century. The building suffered considerable damage in the earthquake of 1862, and remained roofless for over 40 years. In 1906 or 1908, extensive repairs were made to the church, which had been photographed shortly before by George Lambakis. A detailed description of the monument based on these photographs (Figs 2-4, 15) is provided in this article, along with a description and commentary of its painted decoration.

The north side preserves badly damaged paintings of

standing saints (Figs 11-14). The wall dividing the nave from the narthex, demolished at the beginning of the century, included a Christ Pantokrator and a Virgin and Child, together with scenes higher up (Fig. 3). The apse decoration (Fig. 15) has not been preserved. The semi-dome, however, preserved a Deesis, a scene commonly found at this place in churches in Asia Minor, the Aegean islands and Southern Italy, but rare on mainland Greece. Below there appeared Co-officiating Hierarchs in arched compartments. The wall-paintings are dated to the middle or third quarter of the 13th century, and not to the 17th-18th as had been suggested earlier. Those that have survived echo the monumental plastic style of the period.